

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
HERITAGE
AZƏRBAYCANIN
MƏDƏNİ MİRAS AGENTLİYİ

SUSA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

ŞUŞA

Şuşa qalası.

Rəssamı Xurşidbanu Natəvan.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
Azərbaycan tarixi və mədəni irsinin
qorunması və yayılması

ŞUŞA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fariz Xəlilli

ŞUŞA:
tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fəriz Xəlilli

Elmi redaktor: Prof.Dr. Qafar Cəbiyev

Rəyçi: Prof.Dr. Şikar Qasımov

Birinci nəşr: 2022

© "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi
Ağsu rayonu Gəgəli kəndi

Üz qabığı: Pənahabad sikkəsi © im.design 2022

Kitabın məzmunu "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Şuşa: Tarixi-mədəni irsin tədqiqi (Hazırlayan: Fəriz Xəlilli). Bakı: im.print, 2022, səh. 208

Dizayner: İntiqam Məhəmmədli

Fotoqraf: Anar Həbibov

ISBN: 978-9952-8412-3-7

İçindəkilər

Təqdimat	6
Tarix - Dr. Fariz Xəlilli, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.01	15
Numizmatika – Dr. Ayyün Məmmədova, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.002	65
Paleoqrafiya – Dr. Şəhla Xəlilli, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.03	82
Etnoqrafiya - Dr. Gülnadə Abdulova, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.004	101
Epiqrafika – Dos.Dr. Həbibə Əliyeva, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.05	135
Arxeologiya - Dr. Fariz Xəlilli, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.006	168
Əlavələr	178
Təşəkkür	204

DR. AYGÜN MƏMMƏDOVA

Numizmatika

[doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.002](https://doi.org/10.30546/978-9952-8412-3-7.002)

2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Qarabağın milli-mədəni irsinə yenidən nəzər salmağı aktual edir. Burada numizmatik tədqiqatlara istinadən Şuşa qəzasında aşkarlanan Elxani sikkələri barədə məlumat verilmişdir. Xatırladıq ki, qeyd edilən rayonlar (Beyləqan, Ağdam, Xankəndi) tarixən Şuşa qəzası tərkibində olmuş, daha sonralar isə müstəqil rayon statusu qazanmışlar.

Xankəndi və Ağdam ərazisində aşkarlanan sikkələr

Cənubi Qafqazın tarixi, arxeologiyası, numizmatikası, mənbəəşünaslığı və genealogiyasına həsr olunmuş çoxsaylı elmi əsərlərin müəllifi, Azərbaycan numizmatika elminin banisi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Yevgeni Aleksandroviç Paxomovun (1880-1965) 1926-1966-cı illərdə nəşr edilmiş, topoqrafik məlumatlarla zəngin olan “Azərbaycan və Qafqazın digər rayon və vilayətlərinin sikkə dəfinələri” adlı 9 cildlik toplularına Şuşa qəzasının müxtəlif məkanlarında aşkarlanmış Hülakü (alim əsərlərində belə sikkələri məhz “Hülakülər” adı ilə qeyd etmişdir) sikkələri barədə məlumatlar daxil edilmişdir. Alimin qeydlərinə əsasən, 1934-cü ildə Xankəndi kəndində 120 gümüş sikkədən ibarət dəfinə aşkarlanmışdır. 118 ədəd dirhəm, 2 ədəd yarımdirhəmdən ibarət olan, ümumi çəkisi 300 qram olan dəfinənin numizmatik təyinatı nəticəsində aşağıdakı məlumat əldə edilmişdir:

1) Səlcuqlular (3 gümüş dirhəm): I Keyqubad (Sivas, 625 = 1227-1228), II Keyxosrov (Sivas), III Keyxosrov (zərb ili və zərbcxana silinib);

2) Hülakülər (Qafqazda zərb edilməyən dirhəmlər, 78 ədəd): Hülakü (654 – 663 = 1256 - 1264): Təbriz, hicri 656 = 1258-1259, 659 = 1260 - 1261; Abaqa (665 – 680 = 1266 - 1282): Təbriz, 672 = 1273-1274, Təbriz, 678 = 1279-1280, 680 = 1281 - 1282, 681 = 1282-1283; Əhməd (681 – 683 = 1282 - 1285): Təbriz, 682 = 1283-1284; Arqun (683 – 690 = 1284 - 1292): Bağdad, 684 = 1285 - 1286; Təbriz, 683 = 1284-1285; 684 = 1285 - 1286; 685 = 1286-1287, 686 = 1287-1288, Şiraz, 684 = 1285-1286; Mosul, 685 = 1286-1287; Həmədan, 685 = 1286-1287;

3) “Ədalətli kaan” sözü olan 29 ədəd anonim dirhəmlər: 665 – 674 = 1266 - 1276, 676 = 1277-1278.

4) 10 ədəd xristian-hülakü dirhəmləri: Abaqa, 680 = 1281-1282, 681 = 1282-1283; Arqun, 685 = 1286-1287.

Dəfinədəki erkən sikkə hicri 625 (1227-1228), son sikkə isə hicri 686 (1287-1288) ildə zərb edilib (Пахомов 1938, 34).

1939-cu ildə həmin kənddə hicri 684 = 1285-1286-cı ilin gümüş dirhəmi aşkarlanmışdır (Пахомов 1949, 48-49).

1935-ci ildə Ağdam rayonunda 195 ədəd sikkədən ibarət dəfinə aşkarlanmışdır. Numizmatik təyinat nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1) Səlcuqlular: IV Qılıç Arslan, Sivas, 660;

2) Trabzon asprı: II İoann Komnen (1280-1297);

3) Çingizilər: Munqke (649-657 = 1251-1259): Tiflis, 652 = 1254-1255, 656 = 1258-1259;

4) “Ədalətli qaan” sözləri olan dirhəmlər: 660 = 1261-1262, 661 = 1262-1263; 666 = 1267-1268; 668 = 1269-1270, 670 – 678 = 1271 – 1280;

5) Xristian-hülakü dirhəmləri (55 ədəd): Abaqa, Tiflis, 680 = 1281-1282; Əhməd, 681 = 1282-1283;

6) Hülakülər: Arqun, Təbriz, 684 = 1285 -1286, 686 = 1287-1288.

Dəfinədəki erkən sikkə hicri 652 (1254 - 1255), sonuncu sikkə isə hicri 686 (1287 - 1288) ilə aiddir (Пахомов 1949, 27-28).

Örənqala ərazisində aşkarlanan sikkələr

1927-ci ildə Beyləqan rayonunun Örənqala şəhərgahında yerli çobanın aşkarladığı mis sikkənin numizmatik təyinatını professor Y.Paxomov etmişdir. Nəticədə sikkənin Hülakü hökmdarı Əbu Səid (716-736 = 1316-1336) dövründə zərb edildiyi müəyyən edilmişdir (Пaxомов 1938, 36-37).

Qeyd edilən ərazidə 1933-cü ildə yeni ərazidə akademik İ.İ.Meşşaninovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya üzvləri tərəfindən torpağın üst qatından sikkələr aşkarlanmışdır. Numizmatik təyinat nəticəsində Hülakü hökmdarları – Əbu Səid dövrünün mis fəlsələri (Təbriz, hicri 72* = 132*, hicri 731-732 = 1330-1332; Bazar, zərb tarixi yoxdur), Ənuşirvan (745-757 = 1344-1357; hicri 748 = 1347-1348, Tiflis) dövrünün sikkələri və XIV əsrdə aid Elxani mis fəlsələri müəyyən edilmişdir (Пaxомов 1938, 36-37).

Şuşa qəzasında aşkarlanan Elxani sikkələrinin numizmatik şərh

Şuşa qəzasında aşkarlanan Hülakü (Elxani) sikkələrini nəzərdən keçirək. Bu ərazidə aşkarlanan Hülaku xan (654 – 663 = 1256-1264) dövrünün gümüş dirhəmləri hicri 656 = 1258-1259 və 659 = 1260-1261-ci illərdə Təbrizdə zərb edilmişdir.

Tarixi məlumatlara əsasən hicri 656-cı ildə Abbasilərin xəlifəsi əl-Mustasim Bağdad şəhərində qətlə yetirilmiş və bir sıra qənimətlər (qiymətli metallar və daşlar, mirvari, 100 misqal çəkiddə qızıl təngələr) Hülakü xanın əlinə keçmişdi. Həmin il o, Marağa şəhərinə gələrək buranı Hülakülər dövlətinin əsas inzibati ərazi mərkəzi elan etmişdi. Sərhədlərin genişləndirilməsi məqsədilə xan qonşuluğdakı bir sıra dövlətlərə yürüşlər təşkil edirdi.

Hülakülər dövlətinin yaranması nəticəsində Qızıl Orda dövləti şimal ilə cənub və Qərblə Şərqi əlaqələndirən karvan yollarından məhrum oldu. Başlıca ticarət şəhərləri olan Konya, Sivas, Ərzincan, Ərzurum, Malazgird, Ərciş, Xoy, Mərənd, Təbriz vasitəsilə həyata keçirilən Qara dənizdən Azərbaycana doğru uzanan başlıca ticarət yolundan məhrum olan Qızıl Orda Gürcüstan və Kiçik Asiyaın da torpaqlarını itirdi (Сейфеддини 1978, 170).

Yürürlər nəticəsində Elxanilər dövlətinin geniş ərazisi Hülakü xanın oğulları, əmirlər və yerli təmsilçilər arasında bölüşdürüldü. Onun Abaqa adlı oğluna Xorasan, Əcəm İraqı və Mazandaran, digər oğlu Yəşmuta isə Arran və Azərbaycanın idarəçiliyi həvalə edildi.

Dövrün numizmatik faktlarına əsasən Qazan xanın islahatından və onun İslam dinini qəbul etməsindən sonra Hülakü xanın Menqu xandan formal asılılığı əhəmiyyətini itirmiş və Elxanilər dövləti müstəqillik əldə edilmişdir. Bunu numizmatik faktlar aşağıdakı ardıcılıqla izləmək mümkündür:

- a) Menqu xan və Hülakü xanın adları olan sikkələr;
- b) “əzəmətli qaan” tiltulu və “əzəmətli elxan” titulu ilə Hülakü xanın adı olan sikkələr;
- c) “ədalətli qaan” titulu ilə anonim sikkələr;
- d) “əzəmətli xan Hülakü” sözləri olan sikkələr (Сейфеддини 1978, 171).

Şuşada aşkarlanan hicri 656-cı ilin Təbriz gümüş dirhəmlərinin bir tərəfinə (2,74 q) altıguşəli ulduz daxilinə ərəbcə: “ədalətli qaan”, digər tərəfinə mərkəzdə: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd onun elçisidir”, ətrafına zərbxana və sözlərlə zərb ili və ayı həkk edilmişdir. Belə sikkələrdə Hülakü xanın adının olmaması onun müstəqil sikkə zərb etmək hüququna malik olmadığını təsdiq edir. Bu sikkənin analoqu Moskva Tarix Muzeyində qorunur.

Hicri 661-ci (1262-1263) ildən Təbrizdə yalnız Hülakü xanın adı və titulu olan yeni gümüş dirhəmlərin zərbinə başlanılmışdır.

Şuşada aşkarlanan hicri 672-ci (1272-1273) ilin Təbriz gümüş dirhəminin analoqu hazırda Sankt-Peterburq şəhərindəki Dövlət Ermitajında qorunur (İnv. 34/ 579, çəki – 3 q; diametr – 21 mm).

Dirhəmin bir üzündə ərəbcə: “qaan, padşah, aləmin əzəmətli elxanı Abaqa” sözləri, ətrafında: “bu dirhəm Təbrizdə altı yüz yetmiş ikinci ildə zərb edilib”, digər tərəfində: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir”, “Allah hakimiyyətini davamlı etsin” sözlərindən bir hissə, həmçinin Qurani-Kərimin III surəsinin 25-ci ayəsi həkk edilmişdir (Сейфеддини 1978, 189-190).

NF 6946. Elxanilər.
Abaqa (665-680 =
1266 - 1282). Tiflis,
680 = 1281-1282,
gümüş dirhəm,
2,45 q

Şuşa qəzasında aşkarlanan Elxani sikkələri sırasında hökmdar Abaqa (665-680 = 1266 - 1282) dövrünün Tiflis gümüş dirhəmi (hicri 680 = 1281-1282) numizmatikada “xristian hülakü” və ya “gürcü-hülakü” adları ilə tanınır. Belə sikkələrin ilkin zərbinə hicri 680 = 1281-1282-ci ildə başlanmışdır (Сейфеддини 1978, 196).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda da eyni tipli gümüş dirhəm qorunur (NF 6946).

Dirhəmin üst tərəfinə uyğurca hökmdarın adı və d. ifadələr (qaan adından zərb edilib, Abaqa), arxa tərəfinə ərəbcə ifadələr: “Müqəddəs Ata, oğul və ruhun adı ilə, Allah vahiddir”, xaç işarəsi, ətrafında zərb tarixi və zərb ayından müəyyən sözlər həkk edilib.

Şuşa ərazisində Abaqa xandan əlavə Əhməd (681 – 683 = 1282 - 1285) və Arqun (683 – 690 = 1284 - 1292) dövrünün “xristian-hülakü” gümüş dirhəmləri də aşkarlanmışdır.

Cənubi Qafqazın pul təsərrüfatında ödəniş vasitəsi funksiyasını yerinə yetirən belə dirhəmlər Azərbaycanın müxtəlif məkanları ilə bərabər həm də İrəvan və Karsda da aşkarlanıblar (Пахомов 1926, 28). Belə dirhəmlərin zərbinin təsisçisinin Elxani xanı və ya gürcü çarı olduğu müzakirə mövzusu olaraq qalmaqdadır.

Şuşada aşkarlanan Təbriz və Bağdad gümüş dirhəmlərinin analoqları hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda qorunur:

NF 5700. Elxanilər.
Abaqa (665-680 =
1266 - 1282). Təbriz,
680 = 1281-1282,
gümüş dirhəm,
2,7 q

NF 6219. Elxanilər.
Əhməd (681 – 683
= 1282 - 1285).
Təbriz, 682 =
1283-1284, gümüş
dirhəm, 2,5 q
(Rəcəbli 2012, 167)

NF 5701. Elxanilər.
Arqun (683 – 690
= 1284 - 1292).
Bağdad, 684 =
1285-1286, gümüş
dirhəm, 2,4 q

Belə gümüş dirhəmlərə də uyğurca ifadələrlə yanaşı İslami yazılar həkk edilmişdir.

Elxanilər dövrünün başlıca nominalı olan dirhəm və onun fraksiyalarından Yaxın və Orta Şərq, hətta Avropa ilə ticarət əməliyyatlarında istifadə edilmiş, çoxsaylı italyalı tacirlərin Təbrizə gəldiyi, Hindistanla iqtisadi-mə-

Əbu Səid (716 -
736 = 1316 - 1336),
Bazar, mis fels,
2,46 q

dəni əlaqələrin olması tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir (Məmmədova 2021, 223).

Örənqala ərazisində aşkarlanan sikkələr sırasında Bazar şəhər-zərbxanasının mis felsləri maraqlı tapıntılardır. Əbu Səid dövründə (716 - 736 = 1316 - 1336) Azərbaycanın daxili pul dövrüyyəsində istifadə edilən Bazar şəhər-zərbxanalarının mis felslərinin çəkisi 2, bəzi tiplərə görə - 3 qramdır. Belə felslərlə daxili pul təsərrüfatında sikkəyə olan tələbat ödənilmişdir.

Belə felslərə ərəbcə: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir, əs-sultan Əbu Səid” sözləri, dörd xəlifə adları, sağa yönəlmiş pələng təsviri həkk edilmişdir.

Numizmatik faktlara əsasən Bazar felslərinin təsvirsiz tipləri də məlumdur. Qeyd edilən dövrdə fəaliyyət göstərən Bazar zərbxanasının adı sikkələrdə və hazırda Azərbaycan Respublikasının müxtəlif məkan adlarında qalmışdır. “Bazar” toponimi ilə əlaqədar tədqiqatlara əsasən, qədim türk mənşəli qırpçaq mənşəli tayfaları sırasında “basar” tayfası mövcud olub. Azərbaycanda “bazar” sözündən ibarət çoxsaylı dağ, çay, dərə və kənd adları mövcuddur - Adnabazar, Seyidbazar, Astraxanbazar, Bazarçay, Bazardüzü, Bazaryurd və s. (Гейбуллаев 1986, 32).

Bazar zərbxanasının yerləşmə məkanına aydınlıq gətirmək üçün bir sıra məlumatlara nəzər salaq. Alazan (Qanıq) çayının sol sahilində, müəssir Zaqatala rayonundan təxminən 25 km cənuba doğru Bazar kəndi yerləşir. Bu kənd Gürcüstanla həmsərhəddir. Zaqatala rayonunun Çobankol kəndində Bazar məhəlləsi vardır, həmçinin tarixi tədqiqatlara əsasən bu

Əbu Səid (716 -
736 = 1316 - 1336),
Təbriz, 732 = 1331-
1332, mis fels, 2,63
q (çiçək ilə; I tip)

rayondakı Qımır kəndinin də tam adı – Qımır Bazar, Çar kəndinin tam adı isə – Çarbazar olmuşdur. XIX əsr məlumatlarına əsasən, Zaqatala rayonunda Bazar Tala adlı kənd mövcud idi (Lüğət 2007, 87). Yuxarı Qarabağın Xaçın nahiyəsində, Dəvəçi rayonunun “Yurd Bazar Anbarçı” adlı yaşayış yerində, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Sabirabad rayonlarında Bazar adı bir sıra yaşayış yerlərinin olması bir sıra tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir (Lüğət 2007, 87).

Numizmatik tədqiqatlar nəticəsində Bazar zərxbanasının üçüncü Elxani hökmdarı Əhməd (681 – 683 = 1282 - 1284) dövründən fəaliyyətə başladığı məlum olmuş, bu zərxbananın son sikkələrinin Tağay Timur (737 – 754 = 1336 - 1353) dövründə zərb edildiyi müəyyən olunmuşdur.

Elxanilər dövründə Bazar zərxbanasında mis felslərlə bərabər qızıl dinarlar, gümüş dirhəmlər zərb edilmişdir. Şuşada aşkarlanan mis felslər sırasında Əbu Səid dövrünün Təbriz mis felsləri (2 - 3 q; hicri 720 = 1320 - 1321, 731 – 732 = 1330 - 1332) müxtəlif tiplidir. Belə felslərə ərəbcə yazılar (kəlmeyi-tovhid, hökmdarın adı) və təsvirlər (balıq, altıguşəli ulduz, çiçək) həkk edilmişdir. Hicri 732-ci ilin (1331-1332) Təbriz mis felslərində ərəbcə yazılar olsa da, təsvirlərinə əsasən iki tipi müəyyən edilmişdir. I tip mis felslərə altıguşəli çiçək, II tip mis felslərə İslami haşiyələr həkk edilmişdir.

Son illərdə müəyyən edilmiş nadir numizmatik tapıntılar sırasında Əbu Səid dövrünün Bərdə (3,88 q) və Şirvan (5,7 q) mis felsləri unikalığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə felslərə ərəbcə dörd xəlifənin adları və “əzəmətli sultan Əbu Səid, hakimiyyəti davamlı olsun” sözləri həkk edilmişdir (Barda 2022).

Əbu Səid (716-736
= = 1316 - 1336),
Təbriz, 732 = 1331-
1332, mis fels, 1 q
(II tip)

Elxanilər dövrünə aid numizmatik tədqiqatlara əsasən, qızılın gümüşə nisbəti 1: 6,64 olmuşdur. Ən yüksək sikkə vahidi tümən, ardınca isə qızıl və gümüş balış, daha sonralar dinar, danq, fels və dirhəm pul təsərrüfatında istifadədə olmuşdur. Orta əsr mənbələrinə əsasən, “hörmüzi”, “xalifati” “mis-ri” adlı qızıl dinarlar Elxanilər imperiyasının beynəlxalq ticarət əlaqələrində istifadə edilmişdir (Сейфеддини 1978, 243; Мəммədova 2021, 223].

Elxani sikkələrində zərb tarixi hicri təqvimə müvafiq həkk edilsə də, xüsusilə mis sikkələrdəki heyvan təsvirləri (pələng, dovşan, at, it və s.) on iki heyvanla təmsil olunan Şərq təqviminə (və ya Çin təqvimi) uyğun tətbiq edilmişdir.

Şuşa qəzasının müxtəlif məkanlarında istər tək halda, istərsə də sikkə dəfınələrində aşkarlanan Elxani sikkələrinin tədqiqi gündəlik ticarətdə əsasən - gümüş dirhəmlərdən və onların fraksiyalarından, beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında isə qızıl dinarlardan, xırda ticarətdə isə mis felslərdən istifadə edildiyini deməyə əsas verir.

Bu ərazidə aşkarlanan xarici zərboxanaların istehsalı olan sikkələr isə Elxanilər (Hülakülər) dövlətinin Gürcüstan, Trabzon imperiyası, Konya sultanlığı, Kilikiya çarlığı, Kipr krallığı, İran İslam Respublikası, İraq ilə ticarət əlaqələrini sübut edir.

Bir sıra milli numizmatik tapıntılarımızın qanundan kənar yollarla digər ölkələrə ötürülməsi halları müasir dövrümüzün acınacaqlı problemidir. Belə tapıntıların xarici muzeylərdə qorunması və nümayiş edilməsi təbliğat baxımından önəmli olsa da (yanlış izahlar da istisna deyil), belə tapıntıları muzeylərə təhvil vermək hər bir vətəndaşın borcudur və müvafiq qanun-

larla tənzim edilməlidir. Şuşa şəhəri və ətraf ərazilərinin ətraflı numizmatik tədqiqi məqsədilə geniş miqyaslı arxeoloji araşdırmalar aparılmalıdır.

Pənahabad zərbi

Türk sülaləsi Əfşarların rəhbəri, sultan Nadirin vəfatından sonra XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan və İran ərazisində şah hakimiyyətinin daha kiçik təmsilçisi olan bir sıra müstəqil qurumlar – xanlıqlar yarandı. Belə xanlıqlar içərisində özünəməxsus mövqeyi ilə seçilən Qarabağ xanlığı digər xanlıqlarla yanaşı, qəddar istilacı Ağa Məhəmməd xan Qacarla (1742 - 1797) mübarizə aparırdı.

Müasir dövrümüzdə bir sıra şəxsi kolleksiyalarda, dünya muzeylərində və AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda Qarabağ xanlığının unikal numizmatik faktları – “pənahabadi” adlanan gümüş sikkələr və mis fəlsələr qorunur. Qarabağ xanlığının belə yüksək əyərli gümüş sikkələri Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi və iqtisadi əsasını təsdiq edir.

Azərbaycanda belə sikkələr müxtəlif məkanlarda (Bakı şəhərindəki Şirvanşahlar saray kompleksinin həyətində, Gəncə, Goranboy, Bərdə, Xaldan, Xocavənd, Şuşa, Xankəndi) həm tək sayda, həm də sikkə dəfinələrinin tərkibində aşkarlanıblar. Qeyd edirik ki, müasir dövrümüzədək Qarabağ xanlığında qızıl sikkə zərbini təsdiq edən fakt aşkarlanmayıb.

Pənah xan Cavanşir (1748 - 1763) dövründə Azərbaycanın pul təsərrüfatı. 1748-ci ildə “xan” tituluna layiq görülən Pənah xan Cavanşirin əmri ilə düzəngah ərazidə yerləşən Qarabağda Bayat qalası inşa edilmişdi. Xanlıqlar arasındakı münaqişələr səbəbindən və bəzi hərbi toqquşmalardan sonra 1751-ci ildə Pənah xan öz iqamətgahını Şahbulaq qalasına köçürmüşdü (Мирза Джемал 1959, 5, 13).

Məlikliklər arasındakı münaqişələri bilən Pənah xan Cənubi Qafqazda əlverişli mövqeyi və müdafiə istehkamlı mahiyyəti ilə fərqlənən Qarabağ xanlığını yarada bilmişdi.

Pənah xan Cavanşir dövründə pul təsərrüfatında işlənən sikkələrdən biri də gümüş abbasılar idi.

Müvafiq dövrün pul-sikkə sisteminin başlıca gümüş sikkə vahidi olan

“abbası” hələ Səfəvi şahı I Abbas (995 – 1038 = 1586 - 1629) dövründə təsis edilmişdi.

XVIII əsrin yarısında bu sikkə vahidinin çəkisi deqradasiyaya uğrayaraq 1 - 2 qrama enmişdi (Rəcəbli 2012, 231).

Azərbaycanda aşkarlanan sikkə dəfinələri və təksaylı sikkələrə əsasən, Son Səfəvi şahları (I Süleyman – 1079 - 1105 = 1668 - 1693, II Hüseyn - 1105-1135 = 1693 - 1722; II Təhmasib – 1135 – 1145 = 1722 - 1732, III Abbas – 1145 – 1148 = 1732 - 1735, III İsmayıl - 1163 – 1169 = 1749 - 1755) sikkələrinin Azərbaycan xanlıqları (Şamaxı, Gəncə, Şəki və d.), Əfşarlar, Zəndilər, Osmanilər, Baburilər sikkələri ilə birgə tapılması dövrün rəngarəng pul dövrüyəsini təsdiq edir. Belə tapıntılara Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şəki və d. məkanlarda rast gəlinib.

Numizmatik faktlara əsasən son Səfəvi şahı III İsmayıl dövründə Mazandaran, Rəşt, Astrabad, İsfəhan, Qəzvin, Şiraz, Kaşan, Təbriz, Şamaxı zərbcxanalarında istehsal edilən ağır çəkili gümüş abbasılar, digər nominal sikkələr (nadiri, ağça, rupiyə), şahı (1/4; 1/6 abbası), həmçinin mis qazıbəyilər (9 - 18 q) dövrün pul təsərrüfatında istifadə edilmişdir (Zeno. ru 2022).

Pənah xan 1763-cü ildə xan Şiraz şəhərində qətlə yetirildikdən sonra onun oğlu İbrahimxəlil (1763-1806) Qarabağ xanlığının rəhbəri oldu (Петрушевский 1949, 147, 183) .

İbrahimxəlil (1763-1806) xan dövründə Azərbaycanda sikkə zərbi. Dövrümüzədək aşkarlanan numizmatik faktlara əsasən, milli numizmatika elmimizin nadir inciləri olan gümüş pənahabadilərin zərbinə İbrahimxəlil dövründə (1763 - 1806) başlanılmışdır.

İbrahimxəlil xan Pənahabad (indiki Şuşa) şəhərinin adını atasının şərəfinə təsis etmişdi.

Bir sıra başlıca şəhərlər, məntəqələr və coğrafi məkanların şərəfli epitetlərlə adlandırılması İslam ənənəsinə xas olan cəhətlərdən idi. XVIII – XIX əsrlərdə digər müsəlman dövlətlərində olduğu kimi Qarabağ xanlığı sikkələrinə də onların zərb edildiyi məkana uyğun zərbcxana adı həkk edilirdi.

Pənahabadda zərb edilən ilk gümüş sikkələr anonim (adsız) zərb edilir-di və onların nominalı “pənahabadi” adlanırdı. Belə sikkələrə ərəb qrafikası

ilə həkk edilən “zərbə Pənahabadi” sözləri onların zərb edilmə məkanını aydın büruzə verirdi.

İbrahimxəlil xan “pənahabadi” adlanan sikkələrin zərbinə fərman verməklə həm pul təsərrüfatında nizamlanma yaratmağa çalışırdı, həm də hakimiyyətin ona atasından miras qaldığına işarə edirdi.

Aşkar olunmuş numizmatik faktlara əsasən isə ilkin pənahabadilər hicri 1209 = 1794-1795-ci ildə zərb edilib. Qeyd etməliyik ki, digər xanlıqlarda (Quba, Şəki) gümüş sikkə zərbi daha erkən (1747) icra edilmişdir.

Aşkarlanan numizmatik faktlara əsasən, hicri 1209-1212 = 1794-1800 və 1214 = 1799-1800-cü illərdə 1,48 – 1,89 q çəkili gümüş pənahabadilər və daha aşağı çəkili (0,96 – 0,97 q) yarım-pənahabadilər məlumdur. Belə sikkələrin diametri 24-25 mm-dir (Zeno.ru 2022).

Lakin qeyd edilən dövrdə (hicri 1212 = 1798-1799) istisna təşkil edən ağır çəkili gümüş pənahabadilər (4 - 5,2 q) də məlumdur ki, bunların çəkisi hətta son gümüş abbasılardan da iki dəfə ağır idi.

Bu dövrün pul təsərrüfatında mövcud olan sikkə tələbatını aradan qaldırmaq üçün təsis edilən yeni pənahabadilər yalnız çəkisi ilə fərqlənmirdi, bu yeni nominal həm də xanlığın sosial-iqtisadi əsasının tanınmasına xidmət edirdi.

İbrahimxəlil xan dövründə Qarabağda zərb edilən pənahabadilər həm də İrənin pul dövrüyəsində iştirak edirdi.

Bu dövrdə Qarabağda zərb edilən pənahabadilərə Avropa və Şərqi sikkə standartlarının tətbiq edilməsi təəccüb yaratmamalıdır. Xan dəfələrlə rusiyalı təmsilçilərlə danışıqlar etmiş, o öz sikkələrinin həm də İrənin pul dövrüyəsində iştirakını təmin etməyə çalışmışdır.

1797-ci ildə Ağsa Məhəmməd şah Qacar (1193 – 1211 = 1742 - 1797) Azərbaycanı və Cənubi Qafqaza hücum etdi və Şuşa qalasını ələ keçirdi. Daha sonra o, qətlə yetirildi və hakimiyyətə Fəthəli şah Qacar (1797 - 1834) gəldi (Мирза Джемал 1959, 89). İbrahimxəlil xan onunla mehriban münasibət yaratmışdı. Bu münasibət Pənahabadda Fəthəli şahın adı olan gümüş sikkələrin zərbi ilə özünü büruzə verdi (Gəncədə də belə tipli gümüş sikkələr zərb edilmişdir).

Sahibqıran gümüş sikkələri. Hicri 1215 = 1800-1801-ci ildən Pə-

nahabadda əvvəlkindən fərqli olaraq 4 qramdan artıq çəkili, Fəthəli şah Qacarın adı olan gümüş sikkələrin - sahibqıranların zərbinə başlandı. Belə sikkələrə nəstəlik xətti ilə Fəthəli şahın adı və titulu (sultan) həkk edilib.

Mənbəəşünas Adıgözəl bəy belə sikkələrin 30 Rusiya kopeykasına bərabər olduğunu qeyd etmişdir (РаДжаблИ 2008, 13).

Fətəli şahın adından üst tərəfində hicri 1216, arxa tərəfində isə hicri 1217-ci illərin həkk edildiyi gümüş sahibqıranlar maraqlı numizmatik faktlardandır.

Sahibqıranları orta çəkisi 4,13 qram olsa da, bəzən çəkiddə fərqliliklər də nəzərə qarşımaqdadır. 3,85 və 4,6 q çəkili sahibqıranlar da məlumdur.

Hicri 1220-1232 = 1805-1817-ci illərdə gümüş sahibqıranlarla bərabər anonim pənahabadilərin zərb edilməsi Qarabağ xanlığının müstəqillik cəhdlərini bürüzə verməkdədir.

Mehdiqulu xan (1806 - 1822) dövrünün pənahabadiləri. 1806-cı ildə İbrahimxəlil qətlə yetirildi və rus çarı I Aleksandrın fərmanı ilə Qarabağ xanlığının rəhbəri onun ikinci oğlu Mehdiqulu xan (1806 - 1822) oldu (Бакыханов 1991, 188).

Bu xanın hakimiyyəti dövründə pənahabadilərin zərbində müəyyən dəyişiklər edildi.

Hicri 1222 = 1807-ci ilin istisna hal təşkil edən (orta çəkisi 4,4 q) Pənahabad sikkələrinə tac və bir-birilə kəşişən palma budaqları həkk edilib. Tipoloji baxımdan belə pənahabadilər 1800 – 1810-cu illərin Şəki xanlığı və 1804-1843-cü illərin Tiflis gümüş sikkələri ilə bənzərdir.

Hicri 1231-1238 = 1815–1823-cü illərin Pənahabad gümüş sikkələrinə imam Sahib əz-Zamana müraciətlə iki beytlik farsca şeir həkk edilmişdir.

Pənahabadda həm də daxili ticarət əməliyyatlarında istifadə edilən mis sikkələr – felslər zərb edilirdi. Gümüş sikkələrdən fərqli olaraq Qarabağ xanlığının mis felslərinə zərb ili qeyd edilmir, zərbxana və təsvirlər (at, balıq, şir və Günəş, xırda çiçək və ya naxış motivləri) həkk edilirdi. Belə mis felslərin müxtəlif çəkildir (2,8; 3,9; 5 q).

Beləliklə dövrümüzə qədər gəlib çatmış numizmatik faktlara əsasən, Qarabağ xanlığında sikkə islahatı – gümüş pənahabadilərin zərbi İbra-

himxəlil xan dövründə həyata keçirilmiş və 1823-cü ilədək davam etmişdir.

Pənahabadilərin aşağıdakı tipləri məlumdur:

- a) Hicri 1209 – 1216 = 1794 – 1801 (anonim, İslami ifadələrə; 1,93 q və yarım pənahabadilər);
- b) Hicri 1215 – 1216 = 1800 – 1801 (Fəthəli şah adından sahibqıranlar; 4,13 q);
- c) Hicri 1220 – 1232 = 1805 – 1816 (sahibqıran; 4,13 q);
- d) Hicri 1222 = 1807 (tac və palma budaqları ilə);
- e) Hicri 1231-1238 = 1815 – 1823 (iki beytlik şeirlər; 4,13 q).

Bundan əlavə daxili qeyd edilən dövrün pul təsərrüfatında həm də Pənahabadda zərb edilən mis fəslərdən də istifadə edilmişdir.

1823-cü ildən Qarabağ xanlığında sikkə zərbi ləğv edilmiş və pul dövriyyəsində Rusiya və rus-gürcü sikkələrindən istifadə edilmişdir.

Qarabağ xanlığının başlıca faktları olan gümüş və mis sikkələrin fərqli tiplərə, çəkirlərə, görünüşə malik olduğu xüsusi qeyd edilməlidir.

İslam numizmatikasının tədqiqat obyektini olan Qarabağ xanlığından dövrümüzədək gələn belə numizmatik faktlar Azərbaycanın başlıca dövlətçilik rəmzləri olaraq sikkə zərbinə təsdiq edən son yadigarlardır.

Ədəbiyyat:

Lügət 2007

Azərbaycan toponimlərinin izahlı lüğəti. Tərtibçilər: Əliyeva R., Məşədiyev Q., İnanç E., Başxıyeva T., Qocayeva Ş. I c., Bakı: Şərq-Qərb.

Rəcəbli 2012

Əli Rəcəbli. Azərbaycan sikkələri. Bakı: Xalqbank.

Məmmədova 2021

Məmmədova A.M. Azərbaycanın orta əsr numizmatikasının nadir faktları: Bazar şəhər-zərbxanası // "Elm tarixi və elmsünaslıq: fənlərarası tədqiqatlar" (15 oktyabr 2021) mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı: Elm Tarixi İnstitutu, s. 220-223

Гейбуллаев 1986

Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование). Баку: ЭМ.

Пахомов 1926

Пахомов Е.А. Монетныеклады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. I, Баку, 68 с.

Пахомов 1938

Пахомов Е.А. Монетныеклады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. II, Баку, 34 с.

Пахомов 1949

Пахомов Е.А. Монетныеклады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. V, Баку, 44 с.

Сейфеддини 1978

Сейфеддини М. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII – XV вв. Вып. I, Баку.

Barda 2022

Oriental Coins Database. #20817: Ilkhanid AE fals, Abu Sa'id, Barda // 09.11.2022
<https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=20817&cat=12667&ppuser=&sortby=d&way=desc>

Бакыханов 1991

Бакыханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку: ЭЛМ.

Джаваншир 1961

Джаваншир А. О политическом существовании Карабахского ханства с 1747 по 1805 годы. Баку.

Мирза Джемал 1959

Мирза Джемал Джаваншир Карабахский. История Карабаха. Баку.

Петрушевский 1949

Петрушевский И. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград.

Раджабли 2008

Раджабли А. Монетное дело Карабахского ханства // Журнал «İrs - Наследие», 2008, с. 12-13.

Zeno.ru 2022

Qarabagh Khanate // 11.11.2022, www.zeno.ru

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda qorunan sikkələr (XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəli)

Pənəhəli xan
Cavanşir (1748 -
1763) dövrünün
numizmatik
faktları

Şəkil 1. NF 43317. Səfəvilər. III İsmayıl (1163 – 1169 = 1749 - 1755), Rəşt, 1166 = 1752-1753, gümüş abbasi, 11,2 q.
1. Üst tərəfdə: شاه ولايت اسمعيل ضرب رشت ۱۱۶۶ (vilayət şahı İsmayıl, Rəştə zərb edilib, 1166).
2. Arxa tərəfdə: رسول الله ولي لاله الاله محمد (Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhammad onun elçisidir, Əli onun yaxındır).

Pənəhəli xan
Cavanşir (1748 -
1763) dövrünün
numizmatik
faktları

Şəkil 2. NF 43320. Səfəvilər. III İsmayıl (1163 – 1169 = 1749 - 1755), Mazandaran, 1167 = 1753-1754, gümüş abbasi, 2,1 q.
1. ۱۱۷۱ خلدالله ملكه ضرب مازندران (Allah hakimiyyətini davamlı etsin, Mazandaranda zərb edilib, 1167)
2. السلطان اسمعيل (sultan İsmayıl).

İbrahimxəlil
(1763-1806) xan
dövrünün gümüş
pənəhabadiləri

Şəkil 3. NF 19606. Qarabağ xanlıqı. Pənəhabad, hicri 1209 = 1794/1795, gümüş ¼ pənəhabadi, 1,8 q.
1. Üst tərəfdə: يا الله (Ya Allah);
(پناه اباد ضرب } zərbə Pənəhabad), aşağıda: ۱۲۰۹ = 1209.
2. Arxa tərəfdə: رسول الله ولي لاله الاله محمد (Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhammad onun elçisidir, Əli onun yaxındır).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda qorunan sikkələr (XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəli)

Mehdiqulu xan
(1806 - 1822)
dövrünün gümüş
pənahabadələri

Şəkil 4. NF 1480. Qarabağ xanlığı. Pənahabad, hicri 1221 = 1806/1807, gümüş pənahabadi, 4,5 q
1. Üst tərəfdə:
çirpə abad çirpə (çirpə abad çirpə) çirpə Pənahabad, aşığıda: İFFI = 1221.
2. Arxa tərəfdə: رسول الله محمد لا اله الا الله (Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd onun elçisidir...).

Mehdiqulu xan
(1806 - 1822)
dövrünün gümüş
pənahabadələri

Şəkil 5. NF 1481. Qarabağ xanlığı. Pənahabad, hicri 1227 = 1812/1813, gümüş pənahabadi, 4,3 q (iki beytlik çirpə).
1. Üst tərəfdə yuxarıda: يا الله (Ya Allah!); Aşığıda: çirpə abad çirpə (çirpə abad çirpə) çirpə Pənahabad, aşığıda: İFFI = 1221.
2. Arxa tərəfdə: بنام مهريم صاحب الزمانى . مكرم سكه صحبقرانى
Məhrəm Sahib əz-Zəmanin adı ilə, Kəramətli sahibqıran sikkəsi.

Pənahabad
mis fəlsə

Şəkil 6. NF 5210. Qarabağ xanlığı. Pənahabad, mis pənahabadi, 5,7 q.

Üst tərəfdə 3 satırda: abad çirpə çirpə (abad çirpə çirpə) çirpə Pənahabad fulus).
Arxa tərəfdə: sağa istiqamətən şir və üzərində Günəş, ayaqları altında dördçəçklü çirpə.

Azərbaycan Respublikasının
Dövlət-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MÜHÜRÜ
MİRASIN QORUNMASI
VƏ TƏDQIQI

ŞUŞA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fəriz Xəlilli

کتابخانه بعد از استیوارکوه

9 789952 841237